

Stobben Rooien I 1

A. de Swaan

Zorg en de staat heeft veel aandacht en ook waardering gekregen. Ik ben daar uiteraard gelukkig mee, maar helemaal tevreden ben ik niet. De theoretische grondslagen van het boek zijn in de dagbladkritiek te vaak genegeerd, misverstaan of slodderig weergegeven. De recensies in de vakpers zijn uiteraard zorgvuldiger, soms kritischer van teneur, maar ook daar blijkt naast verschil van inzicht soms misverstand.

De twee bezwaren die in de kritiek het meest naar voren komen zijn ook in de recensies van *Achterhuis* en *Stuurman* te vinden: ik beschrijf mensen tezeer als makelaars van hun eigen belang. Dat is een misverstand. En: ik heb onvoldoende oog voor voorstellingen, opvattingen, normen, voor religie, voor wetenschap en cultuur, waardoor mensen zich immers ook laten leiden in hun doen en laten. Een thema dat eveneens klinkt, op heel uiteenlopende wijze, in de recensies van *De Vries* en *Nijhuis*. Dat is een meningsverschil.

De derde categorie bezwaren is vooral van feitelijke aard: toen en daar verliep het anders dan mijn theorie zou doen verwachten of dan mijn beschrijvingen suggereren. Die tegenwerpingen moeten stuk voor stuk worden beproefd.

De vierde soort bezwaren hoort in de klachtenbus: de ontevreden lezer zou willen dat ik ook het katholicisme had verklaard, dat ik meer gezegd had over Friesland, dat ik een boek geschreven had over microbenjagers, dat ik gewaarschuwd had tegen de gevaren van de kredietkaart.

En helemaal onderaan is er dan nog een broddelbak met terechte en onterechte signaleringen van abusievelijke verwijzingen, verkeerde citaten, schrijf-, vertaal-, zet- en spelfouten. Dat is een kwestie van sorteren.

Wat het eerste betreft, 'het eigen-belang'. Moet ik mijn tekst nog eens in eigen woorden navertellen? Of mag een auteur net als een componist, bij de sleutelpassages eenvoudig een herhalingsteken zetten 'da capo al fine'? *Achterhuis* is hierin heel oorspronkelijk, hij geeft een samenvatting van mijn grondgedachten zoals hij die is tegengekomen in de werkstukken van zijn studenten, die mijn denkbeelden weer uit de krant vernomen hadden (daar moet toch iets aan te doen zijn). Maar hij denkt dat het zo 'in essentie juist is'.

Stuurman neemt de samenvatting zelf ter hand en komt een eind verder. Maar

1 Dit stuk is deel van een tweeling, het andere met een reactie op Ton Nijhuis en Gerard de Vries verschijnt in *Kennis en Methode* onder de titel 'Stobben Rooien II'. De beide afleveringen hebben eenzelfde aanhef.

ik heb steeds de neiging te corrigeren: het gaat bij mij niet in de eerste plaats om de invoering van een dwanginstantie (want als die dwang niet van buiten komt, maar door de deelnemers zelf moet worden uitgeoefend roept dat toch weer dilemma's van collectief handelen op), het gaat niet alleen om historisering van het probleem van collectieve actie, maar ook om een dynamisering ervan. (2)

Ook Stuurman concentreert zich op de twee hoofdpunten, in zijn woorden: 'de rol van de politiek en de hypothese van het "verlichte eigenbelang"'. Over het tweede straks. Hier het eerste: het eigenbelang zou in mijn werk tezeer vooropstaan.

Laten we eens teruggaan tot de 'oer-tekst'. In al die 430 bladzijden komt de term 'eigenbelang' niet honderd, niet tien, niet twee, maar precies één keer voor, en dat dan nog als andermans woord: in een citaat (noot 202, p. 278). (3) Ik ben blijkbaar de Papageno van het egoïsme, die zijn aria van de zelfzucht zingen moet met het slot op de mond.

Het gaat mij dan ook om iets anders, namelijk om het *collectiveringsproces*. Dat proces komt op gang wanneer mensen bereid zijn collectieve acties te ondernemen en al doende zowel in toenemende mate een collectiviteit vormen - waarin hun handelen effectief gecoördineerd wordt - als ook collectief goed tot stand brengen - collectief met betrekking tot hun collectiviteit in wording. Dat proces is de overgang naar een hoger, een meer omvattend, niveau van integratie: aanvaankelijk zijn de samenstellende entiteiten de effectieve eenheden van coördinatie, uiteindelijk vormen zij tezamen een eenheid van effectieve coördinatie. De aanvangseenheden kunnen individuen zijn, maar ook boerengezinnen, dorpen, steden, woonwijken, elitegroepen, naties... De term 'belang' komt in mijn boek inderdaad tientallen malen voor, maar telkens als 'groepsbelang', 'elitebelang', 'patiëntenbelang' enzovoort.

De collectivering kan op gang komen doordat een initiator, bijvoorbeeld een priester als entrepreneur in charitatieve zaken, valse verwachtingen wekt over andermans bereidheid tot samenwerking, verwachtingen die zichzelf waarmaken; of doordat mensen handelen op grond van illusoire verwachtingen van bijvoorbeeld de stichting van armenhuizen als een optimale ('dominante') handelwijze en zo door. Maar wanneer het proces eenmaal gaande is ontwikkelen de deelnemers allerlei mogelijkheden om elkaars verwachtingen verder te beïnvloeden en elkaars gedragingen beter te coördineren: 'informele sociale sancties', als roddel, uitsluiting en scandalisering, onderlinge inspectie, taakverdelingen, normen en straffen, en bovenal een 'wij-gevoel' en onderling vertrouwen met alle vormen van sociale druk tot formele dwang toe. Onder die omstandigheden loont het niet langer zich aan de collectieve actie en de collectieve arrangementen te onttrekken. Het gaat hier dus niet om de tegenstelling enkeling versus groep, maar om de aarzelende overgang van het ene integratieniveau naar het andere. En het gaat niet om eigen-

2 Met 'historisering' bedoel ik de plaatsing van het probleem in een historische context (dat zou ook nog in statische termen kunnen), 'dynamisering' behelst een benadering ervan in proces-termen (dat kan zonder historische context, b.v. in een cyclische conjunctuurtheorie); verg. mijn 'Aantekeningen uit het ondergrondse; over de stedelijke waterhuishouding in de negentiende eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 101, 3, 1988, pp. 337-351, p. 341.

3 Met dank aan de 'zoekfunctie' van Wordperfect.

belang versus groepsbelang, of egoïsme versus altruïsme, maar om de overgang van arrangementen op kleinere schaal naar arrangementen op meer omvattende schaal. Daarbij kan zich op elk moment de verleiding voordoen om op korte termijn en in een beperkt kader te opereren, maar al die tijd doet zich net zo goed de verleiding voor om voordelen op langere termijn en in breder verband te realiseren met alle risico's van dien. Ook van het 'algemenere belang' gaat een verleiding uit, maar de tragiek is dat het onder gegeven verhoudingen vaak onbereikbaar blijkt, dat dan elk streven daartoe zichzelf teniet doet: de barmhartige die zichzelf berooit, de open stad die door havelozen overstelpt wordt. Zoals het hier staat lijkt het voor de hand te liggen, maar ik ben het zo nog nooit tegen gekomen en ik merk dat het de grootste moeite kost om niet telkens terug te vallen in de overgeleverde tegenstellingen en om consequent in procestermen, in overgangsverschijnselen te blijven redeneren. Ik heb iets te zeggen dat eenvoudig is en nieuw; de eenvoud maakt dat over het nieuwe heengelezen wordt.

Mijn recensenten verwijten mij ten tweede dat ik mijn personages niet beschrijf 'in de termen die zij zelf hanteerden' (cursief bij Stuurman). Achterhuis stelt mij Illich ten voorbeeld (4): "De historicus hechtte er in dit geval aan als gesprekspartner van de twaalfde-eeuwse mens op te kunnen treden in plaats van hem in een moderne sociologische logica, die hij zelf nooit zou hebben kunnen begrijpen, achteraf te verklaren." (5) Hier gaat het om een meningsverschil. Ik meen dat de sociologische analyse niet alleen moet reconstrueren hoe mensen zelf hun situatie zien, maar daar twee gezichtspunten aan moet toevoegen: ten eerste dienen in de analyse ook die strevingen te worden betrokken die mensen voor zichzelf of hun medemensen niet erkennen, omdat ze voor hen ondenkbaar of onuitsprekelijk zijn, 'onbewust' of 'sociaal onaanvaardbaar'. Ten tweede moeten in de analyse ook de wisselwerkingen, de interactie over een verloop van tijd tussen de strevingen van die interdependente mensen, worden verdisconteerd, interferenties die hunzelf ontgaan. (6) En ten leste, de ervaringswereld, de werkelijkheidsbeleving van mensen is een belangrijker element in de verklaring naarmate het om een korter verloop van tijd gaat en een meer beperkte sociale context; over een langere tijds-panne en in een meer omvattend sociaal verband structureren de onbedoelde, onbegrepen en ongeweten gevolgen van menselijk handelen steeds sterker de figuraties waarin zij leven en zet het 'blind proces' zich door. In een studie op de lange termijn, een half millennium in dit geval, werken andere verklaringen dan in een monografie die zich naar tijd, plaats en handeling beperkt.

- 4 Misschien heeft Illich zijn leven gebeterd, maar ik bestreed in ons twistgesprek zijn Playmobil-versie van de Middeleeuwen: contente zelfredzame poppetjes, opgebouwd uit onderling pasklare onderdelen, onbezorgd en onbedreigd door het geweld van een grotendeels ongepacificeerde samenleving.
- 5 Bijna iedereen die zo'n zin leest is het er even mee eens. Wie verkiest niet boven de arrogante, moderne sociologica het gesprek met de mens van toen? Maar de twaalfde-eeuwse gesprekspartner zegt al 800 jaar niets meer terug, niet tegen mij, en ook niet tegen Illich en Achterhuis. Hij krijgt alleen maar een aai over zijn doodskop. En of hij de analyse nu zou begrijpen of niet, wat maakt het uit voor de geldigheid ervan? Maar suggestief is het.
- 6 Zie hierover ook de inleiding tot mijn *The Management of Normality; Critical Essays in Health and Welfare*. London and New York 1990, pp. 7-8.

Stuurman schrijft: "Er bestond nog geen notie van algemene persoonlijke rechten, en ook geen idee van individueel eigenbelang: er bestonden slechts christelijke parabellen en geboden, en traditionele corporatieve groepsrechten." Ik meen dat de agerende groepen een heel eind konden komen met die corporatieve groepsrechten en ik maak me sterk dat als 'individueel eigenbelang' of 'groepsbelang' dan niet verwoord konden worden in de openlijke christelijke vocabulaires, ze toch geuit werden in alledaagse en vaak verborgen termen, die vast nog wel in volksverhalen te achterhalen zijn. Wat zich hier wreekt is niet zozeer idealisme, maar naïviteit. De vergane wereld wordt gelijkgesteld met de gearhiveerde stukken.

Met de overtuiging van de verse bekeerling houdt Stuurman mij de idealen van gemeenschapsrecht en -plicht, van christelijke charitas en arbeidsethiek voor. En Achterhuis komt nog knipperend tegen de Noorderzon de Umbrische kerk uit, door traditionele deugdenethiek overmand. (7) Is niets mij dan heilig?

Of het heilig is of niet, dit kerkelijk vermaan is niet genoeg. Ik beschouw de christelijke moraalleer als een scenario, een script dat een verdeelsleutel behelst voor liefdadige inspanningen en aanwijzingen voor het goed verloop van de ontmoeting tussen een bemiddelde en een armoelijder, een tekst waarvan ooit ieder veronderstelde dat anderen die kenden; dat script was een wezenlijke, faciliterende voorwaarde, maar het was niet voldoende. Mensen moesten er van op aan kunnen dat anderen dat evangelie metterdaad zouden volgen en dat zij bij nalatigheid de gevolgen daarvan zouden ondervinden. Daarmee heb ik nog niet afdoend verklaard waarom in de ene specifieke historische context de armen bedeed werden en in een andere verjaagd, netzomin als mijn critici. Maar ik heb daarmee wel iets wezenlijks toegevoegd aan een verklaring die zich beperkt tot een lezing van de schrift.

De meest interessante kritiek komt van Stuurman: hij presenteert een alternatieve verklaring van de opkomst der sociale verzekeringen. Mijn periodisering neemt hij over en ook hij gaat uit van een figuratie van partijen in onderling conflict, in wisselende coalities en in een schuivende machtsbalans: ondernemers, arbeidersbonden en een activistisch regime; over de vierde partij, de kleine zelfstandigen, heeft hij zijn twijfels. Stuurman legt een grotere nadruk op de mate van eensgezindheid en de kracht van de arbeidersbeweging dan ik. In mijn opvatting werkte de invloed van de Duitse arbeidersbeweging vooral indirect, of, zoals ik het in navolging van Friedrich noem: door 'anticipated influence'. Het Bismarck-regime was bij uitstek activistisch, de ondernemers waren bereid om een verzekeringsstelsel te helpen lanceren, en de kleine bourgeoisie stond sinds 1848 buiten spel in Duitsland. Vandaar de vroege komst van de verzekeringen in Duitsland. De Engelse arbeidersbeweging was inderdaad vereend en krachtig, maar werd in haar streven naar nationale verzekeringen geremd door verbindingen met de onderlinge fondsen die ambivalent stonden tegenover de hervormingen. De werkgevers waren verdeeld en afzijdig. Doorslaggevend was: "De catastrofale nederlaag van de Conservatieven bij de verkiezingen van 1906" (p. 199) en dat was "de

7 En toch zijn ook in die religieuze kunst de machtsaspecten onmiskenbaar aanwezig; verg. Bram Kempers, *Kunst, macht en mecenaat; het beroep van schilder in sociale verhoudingen 1250-1600*. Amsterdam 1987.

traditionele partij van de bezittende middenklassen en boeren" (noot 89, p. 292). (8) Het activistisch regime van de radicaal liberale Lloyd George zette daarop de eerste verzekeringswetten door, met steun van de arbeidersbeweging en buiten de ondernemers om.

Wij kunnen het erover eens zijn dat in Frankrijk, Nederland en de V.S. de vakbonden minder eendrachtig waren, en ik houd staande dat in die drie landen, waar de verzekeringen later werden ingevoerd, de kleine zelfstandigen een sterkere positie innamen dan in Duitsland en Engeland. Het gaat mij daarbij vooral om de *machtsbalans* tussen de partijen met het regime in de spilpositie. Het aandeel van de vakbonden daarin is door de aanhangers van de hypothese van de 'kracht van de arbeidersklasse' overschat, zoals uit de onderzoeksresultaten blijkt. (9) De rol van de middenstand is tot nog toe vrijwel geheel verwaarloosd. (10) Ik vat de sociale verzekeringen op als de gedwongen en collectieve accumulatie van transferkapitaal op nationale schaal: het functioneel alternatief voor individuele zekerheid door particulier sparen. Er zijn goede theoretische redenen om de oppositie daartegen te zoeken bij de klasse van kleine, privé-bezitters, de middenstand. Nochtans is de politieke rol van de kleine zelfstandigen in het conflict over de sociale verzekeringen niet altijd even duidelijk. Hun *sociale* distantiëring van de arbeidersklasse impliceerde niet altijd een *politiek gearticuleerde* stellingname tegen de sociale verzekering. Uitsluitel moet komen van de uitkomsten van historisch onderzoek, waarop nu eenmaal mijn 'quaternaire' werk berust, evenals trouwens Stuurmans amendementen.

Het tweede element dat Stuurman aandraagt behelst een herformulering van de rol die ik aan een 'activistisch regime' toeschrijf. Wat Stuurman wil - en terecht - is nagaan onder welke omstandigheden een activistisch regime zich kan manifesteren. Hij wijst erop dat daartoe vereist is "een politiek regime waarin onder bepaalde omstandigheden een redelijk homogene elite een grote vrijheid van handelen heeft." Wij zijn het erover eens dat dit op Duitsland slaat, en dat het politieke stelsel van de V.S. niet zo gestructureerd is (hoewel Roosevelt na een éclatante ver-

-
- 8 Stuurman meent dat ik de rol van de kleine burgerij in het Engelse en Amerikaanse geval in het geheel niet noem. Hij moet over de hier geciteerde passage hebben heengelezen. Over de Amerikaanse 'bezittende klasse' gaat het op p. 212.
 - 9 Zie voor een overzicht van de literatuur: Michael Shalev, 'The Social Democratic Model and Beyond: Two "Generations" of Comparative Research on the Welfare State', *Comparative Social Research* 6, pp. 315-351; p. 324: 'In short, the consensus of empirical support behind the social democratic model is insufficient to demonstrate that leftist political hegemony is either a necessary or a sufficient condition for "positive" welfare state outcomes.' Zie ook de bespreking van de literatuur in Theda Skocpol en Edwin Amenta, 'States and Social Policies', *Annual Review of Sociology*, 1986, 12, pp. 131-57; p. 142, naar aanleiding van het werk van Jens Alber en Peter Flora: 'Not unions and social democrats, but conservative monarchs or liberal politicians, were the agents of early European social insurance programs.'
 - 10 Met als grote uitzondering het baanbrekende maar nagenoeg onbekende werk van Henri Hatzfeld, *Du Paupérisme à la Sécurité Sociale: Essai sur les origines de la Sécurité Sociale en France, 1850-1940*. Parijs: Colin 1971. Interessant zijn in dit verband ook de beschouwingen van Frances G. Castles, *The Impact of Parties: Politics and Policies*. London/Beverly Hills, Cal.: Sage 1982, die de nadruk gelegd heeft op het belang van 'Rechts', maar daarin geen onderscheid maakt tussen kleine zelfstandigen en grote ondernemers.

kiezingsoverwinning kans zag met zijn *New Deal* toch diep en ver in te grijpen). Maar of Engeland nu een goed voorbeeld is van een sterk stelsel en Frankrijk juist niet, dat valt te betwijfelen: in de Derde Republiek was het parlement verdeeld, maar de bureaucratie effectief. In Engeland greep de equipe van Lloyd George haar kans voor een activistisch beleid in coalitie met de bonden. In Frankrijk wilde het niet lukken, maar lag dat nu aan die 'wisselende coalities' of aan het Frans kleinburgerdom? Wilensky ziet juist in die afwisseling en rivaliteit een verklaring van hoge sociale uitgaven. (11)

Stuurman kan mij niet tegelijkertijd verwijten dat ik onvoldoende oog heb voor de gegroeide politieke structuur en mij aanrekenen dat ik wezenlijke structurele aspecten van het politieke stelsel als de verzuiling in Nederland en de federale verhoudingen of de 'machine politics' in de V.S. in de verklaring betrek. Theorieën zijn geen oogkleppen maar zoekschema's die juist kunnen attenderen op specifieke omstandigheden in gegeven landen en bepaalde periodes.

Wat resteert hoort thuis onder de bezwaren van de derde tot vijfde categorie. Achterhuis verwijt mij dat mijn algemene omschrijving van de armoede in de openingszin van Hoofdstuk 2 te algemeen is. Maar zoals uit de volgende paragraaf blijkt, 'armoede' bestaat alleen 'altijd en overal' waar sprake is van 'bezit' en dus van 'uitsluiting'. Daarop slaat het citaat uit en de verwijzing naar Sahlins (in de Engelse en Nederlandse edities wordt op pp. 13 en 23 respectievelijk verwezen naar Sahlins pp. 37 en 95 e.v., ik begrijp niet waar Achterhuis 'de pagina's 88 en 94' vandaan heeft). Volgt een terechtwijzing over een Foucault citaat, omdat ik immers altijd van 'schuldeloze armen' uit zou gaan. Maar in een aparte paragraaf (pp. 25-30) presenteer ik, met illustratie, voor het 'vroegmoderne Europa' een drie-dimensionale indeling van armen naar de mate van 'nabijheid', 'ongeschiktheid' en 'volgzaamheid' - als criteria die uitmaakten in hoeverre de armen in aanmerking kwamen voor sympathie en steun.

Achterhuis ziet mij staan in één enkel paradigma, 'het Eliassiaanse', maar anderen rekenen mij tot de rationele besluitvormingstheoretici en mijn wang is nog nat van een methodologisch-individualistische klapzoen. Wat zich in mijn boek afspeelt is, ik zeg het maar in eigen woorden, 'een paradigmaverschuiving' (p. 14, verg. p. 12). En Achterhuis heeft gelijk, ik heb geen affiniteit met de 'moderne Franse analyse'. Mijn verschrijving 'l'inter vention du social' is inderdaad een veelbetekenende *Fehlleistung*. Ik heb Donzelots ongelijknamige boek gelezen en er niet veel van opgestoken. Want kern van de zaak is voor mij dat mensengemeenschappen sociaal zijn, ook als dat besef niet bestond in die woorden. Ik kan dus 'de *uitvinding* van het sociale' niet goed uit mijn toetsenbord krijgen, omdat het voor mij gaat om de ontdekking van sociale betrekkingen (als een werkelijkheidsgebied van geheel eigen aard). Achterhuis' zinsnede, naar aanleiding van Hannah Arendt, over 'traditionele historische samenlevingen die het sociale nog niet gecreëerd hadden' is voor mij volslagen

11 Harold L. Wilensky, 'Leftism, Catholicism, and Democratic Corporatism: The Role of Political Parties in Recent Welfare State Development' in: Peter Flora en Arnold J. Heidenheimer (red.), *The Development of Welfare States in Europe and America*. Transaction .New Brunswick en Londen 1981, pp. 345-82.

onbegrijpelijk. Zijn er dan ook 'niet-sociale' samenlevingen? en hoe 'creëerden' die 'het sociale'? Nee, zo komen wij elkaar niet nader. En zelfs met Kant gaat Achterhuis langs mij heen. Ik zou diens categorische imperatief hebben 'ge(her)formuleerd' ... Dat was ik niet, maar de door mij aangehaalde Rapoport. En ik voeg er dadelijk aan toe: "Vergelijk echter de redenering hier." (p. 266, n. 78) En daar in de hoofdtekst (p. 48) gaat het weer om dilemma's en wederkerige verwachtingen.

Aan het slot zijn Achterhuis en ik terug in een eerdere discussie, over de civi-
satietheorie. Hij en ik verschillen in onze interpretatie van de 'moderne zeden'. Met Norbert Elias meen ik dat daarin een toenemende 'zelfsturing' te bespeuren is. Dat is iets anders dan een rechtlijnige toename van de zelfbeheersing: de
civilisatietheorie is een heel subtiele constructie, toegesneden op lange-termijn
beschouwingen en naarmate we dichter bij de actualiteit komen ben ik minder
zeker van mijn zaak. Zo is het voorbeeld dat Achterhuis aanhaalt van de oudere
werknemers die te lijden hebben van een al te starre zelfdwang en nu moeten leren
zich wat makkelijker te laten gaan geheel in overeenstemming met Elias' ideeën
over de 'controlled decontrolling of emotional controls': civilisering brengt juist
een meer flexibele, meer genuanceerde affectuïshouding met zich mee, schrijft hij
in het slothoofdstuk van *Ueber den Prozess* en zo is het door zijn leerlingen ook
uitgewerkt. De vraag is nu wanneer er sprake is van een 'controlled
decontrolling', dat is een gestuurd zich laten gaan, en wanneer zulke 'controls'
eenvoudigweg ontbreken of wegvallen en er sprake is van stuurloosheid. Die
vraag doet zich net zo voor in de individuele psychotherapeutische
gevvalsbeoordeling. Ik kan die niet in eenvoudige stelregels in zijn algemeenheid
beantwoorden.

Dat het bij Achterhuis een enkele keer wel eens aan simpele werkelijkheidszin
ontbreekt blijkt uit de volgende passage waarin hij het voorstelt alsof mensen met
hun *credit cards* vrijuit spenderen en bankroet gaan "om vervolgens met nieuwe
kaarten een nieuw consumentenleven te beginnen." De automatische kredietverle-
ning maakt het de mensen nog gemakkelijker om uit te geven en vergt daarom ook
meer van hun financiële zelfsturing. Op dit punt mogen wij een diep vertrouwen
hebben in de banken en hun toezicht. Wie zijn behoeftenbevrediging niet zelf weet
te reguleren wordt snel ingeregeng in het dwangbuis van de kredietbewaking. En
dat helpt preventief. (12) Een uitgelezen voorbeeld van de sociale dwang tot zelf-
dwang.

Mijn werk gaat over het collectiveringsproces in de afgelopen vijfhonderd jaar
in het Westen en heeft alleen in laatste instantie betrekking op de hedendaagse dis-
cussie. Maar zelfs die is niet zo actueel, want Achterhuis en ik vervolgen eenzelfde
meningsverschil alweer een jaar of tien. De kritiek van Stuurman en Achterhuis
dwingt mij om mijn gedachten nog nauwkeuriger te sturen. Ik aanvaard die sociale
dwang in dank.

12 Het aantal faillissementen van personen en van ondernemingen is na een top in 1982 in
Nederland zelfs fors gedaald. Zie CBS, *90 jaren statistiek in tijdreeksen, 1900-1990*. 's-
Gravenhage. SDU 1990, p. 221.